

12-§. Etnogenez va etnik tarix

Etnogenez (yunoncha *ethnos* – xalq va *genesis* – tug'ilishi, kelib chiqish; ingl. – *ethnogenesis*; nem. – *ethnogenese*) – etnosning kelib chiqishidir. Tarix fanidagi mavjud ilmiy metodologik ishlanmaga ko'ra etnogenez, deb ilgaridan mavjud bo'lgan bir necha etnik komponentlar asosida yangi etnos-elatning vujudga kelishiga aytiladi. «Etnogenez» tushunchasi fanga ilk marotaba XX asrning 20-yillarida N. Ya. Marri tomonidan kiritilgan.

Har bir xalqning tarixi uning etnogenez va etnik tarixi bilan uzviy bog'liqdir. Etnogenez va etnik tarix xalq tarixining ma'lum bosqichlarida vujudga kelib, ma'lum bir etnosning elat, xalq bo'lib shakllanganiga qadar davom etadigan tarixiy va etnomadaniy jarayondir. Odatda, biror-bir xalqning etnogenezini, uning etnik qatlamlari tarkibini aniqlamay turib, u xalq haqida, u tarkib topgan hudud va uning davlatchiligi to'g'risida ilmiy tasavvur yaratish mumkin emas.

Akademik olim K. Shoniyozevning mulohazalariga ko'ra, etnogenez jarayonida etnosni belgilovchi – *hududiy, til va etnomadaniy birlik, ijtimoiy-iqtisodiy va xo'jalik, etnik nom(etnonim) hamda o'zlikni anglash birligi, siyosiy uyushma birligi, din umumiyligi* va boshqa qator etnik alomatlar muhim ahamiyat kasb etadi¹. Ushbu etnik alomatlar va belgilarning barchasi sodir bo'lgandagina etnos – xalq shakllanadi, ya'ni etnogenez jarayoni yakunlanadi. Ammo amalda bu etnik alomatlar barchasi etnogenez jarayonida, ya'ni muayyan bir vaqtda hozir bo'lishi yoki bir davrda muhim ahamiyat kasb etishi mumkin bo'lmagan. Jumladan, ma'lum bir xalqning tashkil topishida til birligi bosh rol o'ynagan bo'lsa, ikkinchi bir elatning

¹ Shoniyozev K. O'zbek xalqining shakllanish jarayoni. – T., 2001.

shakllanish jarayonida xo'jalik, uchinchisida esa moddiy madaniyat yetakchi belgi bo'lgan. Bu borada akademik A. Asqarov etnik alomatlarini etnosga xos etnik belgilar va omillar, deb yuritadi va etnosni uyushtiruvchi mazkur zaruriy ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy omillar hamda etnik belgilarga *hududiy birlik, ijtimoiy-iqtisodiy xo'jalik birligi, etnomadaniy birlik, til birligi, etnik nom birligi, o'zlikni anglash birligi va nihoyat siyosiy uyushma (politicheskaya kontsalidatsiya)*larni kiritadi. Olim etnik alomatlar alohida olingan qisqa bir davrda yuz bermaydi, balki uzoq davom etgan etnogenetik jarayon davomida birin-ketin tarkib topib boradi, deb ta'kidlaydi.

Maxsus ilmiy adabiyotlarda ko'rsatilishicha, etnogenez jarayonining ikki usuli mavjud: 1) Tub yerli (avtohton) etnik komponentlarning o'zaro yaqinlashuvi, ularning qo'shilib, birgalikda taraqqiy etib borishi; 2) Shakllangan yoki shakllanayotgan etnik birlikka boshqa hududlardan ko'chib kelgan komponentlarning mahalliy aholiga qo'shilishi. Odatda, yangi etnosning shakllanishi jarayonida, ya'ni etnogenez bosqichida va undan keyin ham har xil tarixiy hamda ijtimoiy-iqtisodiy sabablarga ko'ra, uning tarkibiga yangi-yangi etnik qatlamlar qo'shilib boradi. Yangi etnos vujudga kelgach, oldingi etnik komponentlar alohida etnik birlik sifatida asta-sekin yo'qolib tarix maydonidan batamom chiqib ketadilar (masalan, saklar, massagetlar, toxarlar va boshqalar) yoki qisman (etnik tarkibi o'zgargan holda) saqlanib qoladilar.

Shu o'rinda ta'kidlash joizki, yangi etnik birlikning shakllanish jarayonining oxiriga yetishi bilan ham etnik jarayon to'xtab qolmaydi. Shakllangan etnik birlikka turli davrlarda yangi-yangi komponentlarning qo'shilishi yoki undan ajralib chiqib ketish holari etnik birlik shakllangandan keyin ham davom

L. N. Gumilyev
(1912 – 1992)

etadi. Darhaqiqat, dunyoda hech bir xalq yo'qki, u o'z etnogenez jarayonining ilk bosqichlaridan to millat darajasiga ko'tarilgunigacha boshqa etnik qo'shilmalarisiz rivojlangan bo'lsa. Jumladan, o'zbek xalqining etnogenezi bunga yaqqol misoldir. O'zbek xalqi etnogenezining ilk bosqichlaridan to xalq sifatida shakllanib bo'lguniga qadar uning asosiy tarkibini tashkil etgan avtohton sug'diy-xorazmiy va qadimgi turkiy qatlamlardan tashqari o'ziga turli davrlarda har xil miqdorda mahalliy va tevarak-atroflardan kelib qo'shilgan etnik guruhlarni singdirib borgan. Demak, sayyoramizdagi barcha xalqlar kelib chiqishi jihatidan ko'p etnik qatlamlidir.

Etnogenezni tadqiq qilishda (ayniqsa uning dastlabki bosqichlarini) etnologiya, etnik antropologiya, arxeologiya, etnolingvistika, folklor materiallarini jalb qilgan holdagi kompleks yondashuv talab qilinadi.

Etnogenezga oid bugungi kunda turli-tuman qarashlar va konsepsiyalar mavjud. Jumladan, ayrim

mutaxassislar (L. N. Gumilyev) etnosni biofizik voqe-lik, deb biladilar va shu bois etnogenez tizimini tabiiy jarayonlar bilan bog'liq, deb hisoblaydilar. Mazkur konsepsiyaga ko'ra, etnos biosferaning tarkibiy qismi bo'lgani uchun undagi qonuniyatlarga bo'ysunadi, etnogenez esa biosferada sodir bo'ladigan jarayonlarning bir qismi hisoblanadi¹.

Akademik A. Asqarovning fikricha, «har bir xalq tarixi uning etnogenezi va etnik tarixi bilan uzviy bog'liq. Etnogenez va etnik tarix esa tarix fanining bosh masalasidir». Uning yozishicha, xalq tarixining etnogenez qismi uning elat, xalq bo'lib shakllanguniga qadar bo'lgan tarixidan iborat. Qachonki, etnik belgilar va alomatlarning barchasi sodir bo'lganidagina etnos – xalq shakllanishi o'z nihoyasiga yetadi. Shakllangan etnosning bundan keyingi tarixi fanda etnik tarix nomi bilan yuritiladi². Akademik olimning bunday qarashlari etnogenez va etnik tarix muammosi doirasida etnologiya fanida bildirilgan chuqur mushohadali qarashlardan biri ekanligini e'tirof etgan holda, shuni ham ta'kidlash kerakki, bu borada boshqacha qarashlar ham ilgari surilgan. Jumladan, akademik K. Shoniyozevning fikricha, etnik tarix – o'rganilayotgan xalqning ibtidoiylikdan boshlab, bir qancha tarixiy bosqichlarni o'tib to bizgacha davom qilib kelgan katta davrni qamrab oladi. Boshqacha aytganda, etnik tarix tushunchasi etnosning qadimda va ilk o'rta asrlarda mavjud bo'lgan ildizlarini, ularning alohida etnik jamoa (etnik birlik) bo'lib shakllanish davrini hamda etnosning keyingi taraqqiyot tarixining (to millat bo'lib shakllanishiga qadar) o'tgan davrini o'z ichiga oladi. Biroq har ikki muallif ham etnos – xalqning shakllanishi millatning

¹ Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера земли. – Л., 1990.

² Asqarov A. O'zbek xalqi etnogenez va etnik tarixining ba'zi bir nazariy va ilmiy metodologik asoslari // O'zbekiston tarixi. 2002. – № 4.

shakllanishiga to'g'ri kelmaydi, degan umumiy xulosaga keladilar. Har ikki muallifning fikricha ham millatning shakllanishi etnogenetik jarayon kabi uzoq davom etadigan tarixiy jarayon bo'lib, millat etnik tarixning eng yuqori cho'qqisi, kamolot bosqichiki, bu bosqichga ko'tarilgan xalq davlati millat nomi bilan yuritiladi, aniq hududiy chegarada muomalada bo'lgan umumxalq – millat tili davlat tili maqomi darajasiga ko'tariladi, o'zlikni anglash darajasi esa fuqarolarning hayot mazmuniga, kundalik turmush tarziga aylanadi.

Seminar mashg'ulotlari rejasi:

1. «Etnos» va «etniklik» tushunchalarining mohiyati hamda bu boradagi zamonaviy qarashlar.
2. O'zbekiston etnologiyasi etnos va etniklik nazariyasi.
3. Primordializm va konstruktivizmning asl mohiyati hamda mazkur nazariyalar doirasida bajarilgan zamonaviy qarashlar tahlili.

Bilimlarni mustahkamlash uchun savollar:

1. Etnos nazariyasi ilk bora kimning qaysi asarida bayon qilingan?
2. Etnos nazariyasi doirasida mashhur etnograf olim Yu. Bromley tomonidan qanday konsepsiya ilgari surilgan?
3. Etnos nazariyasining muhim kamchiliklari nimalardan iborat edi?
4. Zamonaviy etnologiyada etniklik nazariyasi borasida nimalarni bilasiz?
5. Etniklik borasida akademik V. Tishkov qanday fikr bildirgan?